

ВОВКАНИЧ І.І. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1945–1948 РР.: НАРИС ІСТОРІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ (УЖГОРІДЬ: ВИДАВНИЦТВО В.ПАДЯКА, 2000. – 352 с.)

Рецензована монографія І.І.Вовканича – плід багаторічної дослідницької роботи над вивченням перших післявоєнних років Чехословацької республіки. Об'єктивний і незангажований аналіз саме 1945–1948 рр. в історії держави чехів і словаків дає нам можливість краще збагнути такі історичні події, як «Прагська весна» 1968 р. і «жовтих революція» кінця 80-х років ХХ століття. Цікавий, безперечно, І.І.Вовканич, коли стверджує, що «порівняльний вгляд теорії і практики двох попередніх періодів в історії держав Східної Європи – другої половини 40-х та 90-х років ХХ століття, як феномену переходу від демократії до тоталітаризму у першому випадку та повернення до демократичного устрою – у другому, заслуговує глибокого наукового вивчення» [С.9]. Актуальність піднятої автором проблеми полягає і в тому, що «корпоративне вивчення спільного і особливого у регресі і прогресі демократичного устрою в державах Східної Європи дозволило б уникнути помилок минулого в теперішній, постсоціалістичній реконструкції та демократизації суспільства, зокрема, і в незалежній Україні».

Монографія І.І.Вовканича є комплексним дослідженням пілісного історичного процесу політичного розвитку Чехословацької республіки в 1945–1948 рр. Новазна її полягає в тому, що, по-перше, політична історія ЧСР перехідного післявоєнного етапу по-новому розглядається у контексті дихотомії «демократизм–тоталітаризм»; по-друге, сформульована концепція щодо одночасного розгортання кардинальних системних суспільно-політичних змін в ЧСР і демонтажу демократії уже виходячи перехідного періоду 1945–1948 рр. До цього додамо, що притримуючись концепції «відкритості минулого», автор, вивчаючи суспільно-політичний розвиток ЧСР в 1945–1948 рр., розглядає цей історичний процес через призму багатоваріантності еволюції з висвітленням альтернатив, котрі існували в той час, і реалізація яких могла завдати антидемократичному процесу повсякденного чехословацького суспільства [С.15].

У першому розділі – «Джерельна база і концептуальні завдання дослідження суспільно-політичного розвитку Чехословаччини в 1945–1948 рр.» – зроблено ґрунтовний аналіз джерельної бази та історіографії досліджуваної автором проблеми. Необхідно погодитись з твердженням І.І.Вовканича, що «тривалий час персональний доступ до архівних періодичних джерел був суворо контролюваний і максимально обмежений», і лише «наслідком демократичних переломів рубежу 80–90 років у суспільно-політичному розвитку держав Центрально-Східної Європи стала максимальна лібералізація доступу істориків та широкої громадськості до архівних джерел та інтенсивне їх опрацювання і публікація» [С.16–17].

Монографія І.І.Вовканича, що являє собою згусток його докторської дисертації, написана на величезному масиві архівних джерел, переважна більшість яких введена до наукового обігу вперше, та обширної історичної наукової літератури (620 наукових позицій). В основу монографії лягли архівні документи з багатьох фондів Центрального державного архіву Чеської Республіки у Празі, Словацького Національного Архіву в Братиславі, Моравського земського (м.Брно) та Кошицького обласного архівів. Основний масив документальних матеріалів з питань політичного розвитку Чехословацької Республіки в 1945–1948 рр. сконцентровано зараз в архівних установах Чеської республіки – у фондах ЦДА ЧР, Архіву Інституту Т.Г.Масарика, Архіву Міністерства закордонних справ ЧР та у новостворених в 90-і роки партійних архівах Чеської соціал-демократичної партії, Ліберальної національно-соціальної партії, Християнсько-демократичної унії – Чехословацької народної партії. Скрупульозна робота І.І.Вовканича з архівними документами, які містяться в Чехії і Словаччині, дозволила автору стверджувати, що «за період майже 10-річної постсоціалістичної демократії 90-х років безліч раніше утаємничених тоталітарним режимом архівних документів не під силу, хоча б частково, опрацювати і опублікувати досить обмеженому колу професійних дослідників історії ЧСР повоєнного періоду» [С.36–37].

Знаходилися в центрі уваги автора і документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації. Єдиним достатньо відкритим для дослідників з-поміж центральних архівів РФ на сьогодні є фонди

Російського державного архіву соціально-політичної історії. У Державному архіві Російської Федерації автором опрацьовані матеріали «особистих папок» НКВС-МВС, НКДБ-МДБ СРСР, підготовлені для радянського керівництва і особисто Й.Сталіна. Хоча, відзначає І.І.Вовканич, «доступ до них, особливо для зарубіжних учених, все більше обмежується» [С.37]. Найсерйозніші – переважно неопубліковані матеріали з досліджуваної проблеми – політичної боротьби в Чехословаччині 1945–1948 рр. – містяться у фондах двох російських архівів: АЗП РФ і РДАСП (м.Москва). В останньому, зокрема, сконцентровано документи колишніх архівів КПРС і міжнародного комуністичного руху. В АЗП РФ зберігаються відомчі матеріали Наркомату закордонних справ, перейменованого весною 1946 р. в Міністерство закордонних справ СРСР.

Отже, критичний, порівняльний аналіз різних груп архівних та опублікованих матеріалів, склав джерельну базу монографії І.І.Вовканича. Однак, як відзначає автор, «осликий масив використаного джерельного матеріалу був основою, але не самоцілью у вивченні суспільно-політичних перетворень 1945–1948 рр. у Чехословаччині. Це лише тло, на якому більш виразно прослідковуються системні зміни в чехословацькому суспільстві періоду другої половини 40-х років» [С.46].

ґрунтовним є історіографічний огляд [С.46–77]. Щоб не акцентувати на аналізі автором окремих праць з досліджуваної проблеми, зупинимось тільки на узагальненні історіографічної проблематики. На думку І.І.Вовканича, недоліком більшості чеських та словацьких, як і інших східноєвропейських, істориків є дещо звужений конкретний підхід у дослідженні проблем суспільно-політичного розвитку перших повоєнних років. Вони зовсім заглиблюються у «домашні» міжпартійні та інші суперечності цього періоду, залишаючи поза увагою широкі тло формування нової системи міжнародних відносин, «радянського блоку» і тоталітаризму в повоєнній Європі. Що стосується російської історіографії, то вона більш широко аналізує зовнішньополітичні аспекти встановлення комуністичної диктатури у Східній Європі. Варто погодитись з автором, що «в 90-і роки частина істориків РФ схильна певною мірою виправдовувати дії СРСР у регіоні у повоєнний період, зображуючи чи

не основним чинником антидемократичних змін не зовнішні, тобто радянські, впливи, а внутрішні фактори – боротьбу між національними партійно-політичними структурами, лідерами і елітами, а також антагоністичними соціальними протиріччями всередині східноєвропейських держав» [С.77].

У другому розділі монографії – «Політична трансформація чехословацького суспільства у перші повоєнні роки» – акцентується на таких складових проблеми, як «Національний фронт чехів і словаків та специфіка «обмеженої демократії» в ЧСР» [С.80–101], «Парламентські вибори 26 травня 1946 р.» [С.101–118], «Чехословацька парламентська демократія та підготовка нової Конституції ЧСР» [С.118–129], «Політична боротьба за зміну соціально-економічної системи в новосій Чехословаччині» [С.129–135], «Загострення суспільно-політичного протистояння у ЧСР і лютнева криза 1948 р.» [С.136–143]. У розділі використано великий статистичний матеріал, поміщено численні таблиці, які дозволяють краще зрозуміти політичну структуру тогочасного чехословацького суспільства.

Аналізуючи політичні події в Чехословаччині на рубежі 1947–1948 рр., коли мав місце неконструктивний розвиток подій щодо боротьби за владу в Словаччині, Г.Вовканюч справедливо зауважив, що він «не став тривожним сигналом для чеських громадських політичних сил та їх представників у центральних органах державної влади. Вони на рубежі 1947–1948 рр. піддалися декільком ілюзіям, які не дозволили сформувати єдиний політичний блок перед загрозою насування тоталітаризму» [С.142]. Автор зупинявся на чотирьох аспектах. По-перше, на загальнодержавному і чеському рівнях серед некоммуністичних партій продовжував діяти стереотип «словацького націоналізму», який вдало використали комуністи для дискредитації ДП та ізоляції словацьких демократів й відвернення уваги чеських політичних сил. По-друге, громадські партії чомусь тіпшилися можливою перемогою над комуністами на чергових парламентських виборах у ЧСР, запланованих на травень 1948 р. По-третє, посилення в другій половині 1947 р. позицій праводцентристського крила в чехословацькій соціал-демократії дозволило представникам некоммуністичних партій сподіватися на можливий розкол єдиного лівого блоку і, навіть, втрату КПЧ, КПС і ЧСДП абсолютної більшови-

серед депутатів діючого парламенту. По-четверте, перебільшеними виявилися надії представників громадських партій на декларовану президентом Е.Бенешом підтримку їх кроків проти посягань КПЧ на державну владу. Внаслідок описаних подій «повоєнна «обмежена» чехословацька демократія... фактично трансформувалася у монополію КПЧ і КПС на владу» [С.143].

У третьому розділі – «Місце Словаччини у державно-правовій системі ЧСР в 1945–1947 рр.» – автор довів, що словацьке питання було одною з ключових проблем суспільно-політичного розвитку відродженої чехословацької державності. Структура розділу включає в себе окремі параграфи – «Особливості державного будівництва і політичного становища в Словаччині в 1945 р. та Перша празька угода», «Друга і третя празькі угоди та чинники обмеження компетенції Словаччини в державно-правовій системі ЧСР (1946 – листопад 1947 рр.)», «Партійно-політичні програми розвитку словацької економіки в 40-і роки». Введення до наукового обігу нових архівних джерел, їх конкретний аналіз, узагальнення, дозволили Г.Вовканючу підсумувати, що «за постійного ідейного протистояння двох основних правлячих у Словаччині в перші повоєнні роки партійно-політичної системи – КПС і ПД, концептуальні підходи комуністів та демократів до стратегії розвитку словацької економіки принципово не відрізнялися. Обидві партії виступали за серйозну зміну форм власності, вимагаючи ліквідації панування великого капіталу» [С.206]. Що стосується КПЧ, то її лідери все робили для прискорення майбутнього усунування власності та максимального адміністративно-директивного регулювання економіки і насильного втручання держави у хід поки що ринкових народногосподарських процесів.

Оригіналістю відзначається четвертий розділ – «Концепція «Слов'янської держави» і політика щодо національних меншин». Необхідно погодитися з твердженням автора, що «для цивілізованої спільноти є принципово неприйнятними певні і методи, якими було розв'язано в 1945–1947 рр. складний клубок міжнародних відносин у Чехословаччині» [С.207]. Неслов'янські меншини, насамперед німці та угорці були просто примусово-директивно позбавлені чехословацького громадянства і вигнані (депортовані,

виселенці) з країни. Внаслідок цього ЧСР перетворилася в багатонаціональну державу, якою була впродовж 20–30-х років ХХ ст. у країну двох державотворчих націй – чехів та словаків. За підрахунками вченого, загалом, з добровільними емігрантами Чехословаччину залишили 2 млн. 996 тис. німців. Майже 200 тис. чехословацьких німців загинуло на фронті та в ході Другої світової війни. Тому якщо в 1937 р. на території ЧСР проживало 3 млн. 344 тис. осіб німецької національності, в т.ч. у Чехії – 3 млн. 186 тис. чол., то за переписом 1950 р. чисельність німців у ЧСР становила тільки 165 тис. чол., в т.ч. в Чехії – 160 тис. чол. Протягом 1950–1980 рр. чисельність німців у ЧСР скоротилася втричі. За переписом населення від березня 1991 р. в ЧСФР мешкало 53970 німців – 0,4% населення країни, в т.ч. в Чехії – 48556 чол. (0,5% населення), в Словаччині – 5414 чол. (0,1% населення) [С.229–270].

У 1946–1947 рр. із Словаччини в рамках акції переселення було виселено 44129 осіб угорської національності. Серед загальної кількості переселених в Чехію 2154 сім'ї (2489 осіб) покинули домівки добровільно в рамках акцій на допомогу чеському сільському господарству на другому етапі переселення в середині 1946 р. Згідно з декретом №88/45 було переселено ще 9610 сімей (41640 осіб). Архівні документи свідчать, що етнорепресивні заходи щодо угорського населення в ЧСР значним чином були спровоковані позицією СРСР з угорського питання [С.250]. Чисельність українського населення в Чехословаччині згідно з офіційними даними переписів 1930 р. і 1950 р. скоротилася із 118,4 до 67,6 тис. чол., тобто більше ніж на 50 тис. чол., а до початку 90-х років – у 2,5 рази [С.251]. «Катастрофічне скорочення українського етномасиву та його сегментація на українців і русинів, – відзначає І.Вовканюк, було чи не найпарадоксальнішим явищем у «слов'янізованій» післявоєнній Чехословаччині» [С.251]. За підрахунками автора, із Закарпатської області в порядку оптації німали в ЧСР в 1945–1947 рр. 1551 сім'ї [С.260]. Оптаційні процеси в Закарпатті були першим етапом оптації населення між ЧСР і СРСР у другій половині 40-х років. Подібні процеси відбувались у Прикарпатті, звідки на Волинь було переселено 12015 чол. Дану проблему детально дослідив визначний словацький дослідник І.Ванат у новій книзі «Волинська акція», яка незабаром побачить світ.

Монографія завершує п'ятий розділ – «Зовнішньополітичні чинники повенної трансформації ЧСР». Автор вважає, що переломним моментом повенного підкорядкування зовнішньої політики ЧСР стратегічним планам СРСР на міжнародній арені став 1947 рік. Кремль з середини 1947 р. відмовився навіть від формальної поваги до суверенітету колишньої союзної країни і перейшов до жорсткого диктату правил поведінки чехословацької держави в політиці щодо країн Заходу. Процес «сателітизації» ЧСР, започаткований ще радянсько-чехословацьким договором від 12 грудня 1943 р. і закріплений у 1945 р. домовленістю між усіма партіями НФ, урядом і президентом у принципі-табу про безсумнівність повенного союзу з СРСР і заборону будь-якої критики чехословацько-радянських відносин та зовнішньополітичних дій Москви, логічно завершився втратою в 1947–1948 рр. Чехословаччинною самостійності у міжнародній сфері та переведення країни у радянського васала. Потерпіла фіаско концепція президента Е.Бенеша про виключне геополітичне місце країни в Європі і специфічну роль Чехословаччини у повенних міжнародних відносинах – як своєрідного «мосту» між Заходом і Сходом» [С.279–280].

В монографії І.Вовканюка дуже багато порівнянь, аналітики. В ній часто зустрічаються і прогнози майбутнього суспільно-політичного розвитку Чехії та Словаччини. Говорячи про сучасні політичні процеси в європейському світі, І.Вовканюк відзначає: «Нова продемократична система суспільства, яка формується в країнах Східної Європи після анти тоталітарних революцій з рубежа 80–90-х років ХХ століття, на жаль, і зараз залишається ще занадто крихкою і недосконалою, щоб гарантувати абсолютно неможливість відродження авторитаризму чи й тоталітаризму. Постсоціалістичне суспільство приховує в самому собі «генетичний антидемократизм» і потенційно недемократичні-егоїстичні олігархічні і лобістські групи, які задля задоволення власних класових інтересів здатні підтримати будь-які вигідні їм режими – навіть і тоталітарну диктатуру» [С.316]. Висновок, який є актуальним і для сучасної політичної системи в Україні.

Може здатися, що монографія І.Вовканюка – виключно історичне дослідження. Однак, це далеко не так. Вона написана на

чіткіше історії з політологією, геополітикою, соціологією, історією держави і права. Автор узагальнив величезний архівний і статистичний матеріал, зробив ґрунтовні висновки. Разом з тим хотілося б висловити деякі зауваження та рекомендації, які дослідник може використати у процесі подальшого вивчення важливої проблеми. По-перше, варто було також використати також окремі статті І.Ваната, в яких словацький вчений торкався досліджуваної автором проблематики. Маємо на увазі статтю «Процес національного самоусвідомлення українців Пришівщини», опубліковану в 1994 р. Це стосується і проблеми «Волинської акції», яку підняв І.Ванат в своїх останніх публікаціях. По-друге, як на наш погляд, автор нерівномірно висвітлює особливості економічного розвитку Чехії та Словаччини, віддавши перевагу останній. По-третє, місцями зустрічається вживання політологічних термінів, які, на наше переконання, не зовсім є чіткими. Наприклад, вираз «громадянські партії». В політології прийнято об'єднання громадян поділяти на «політичні партії» і «громадські організації». І нарешті, автор подів загальну кількість насильно і добровільно виселених німців. Варто було, все-таки, їх розмежувати.

Незважаючи на висловлені зауваження, монографія І.І.Вовканича «Чехословаччина в 1945–1948 рр.: нарис історії перехідного періоду» є ґрунтовним науковим дослідженням, визначним внеском її автора в українську історіографію. Досліднику вдалося заповнити одну з білих плям післявоєнної історії близьких нам народів. Не виникає жодних сумнівів, що рецензована монографія знайде свого вдячного читача як серед студентів і викладачів вищих навчальних закладів, співробітників науково-дослідних інститутів, так і широкого загалу громадян, що цікавляться історією країн Центральної і Південно-Східної Європи.

М.М.Воган